

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
РАДА ПО ВИВЧЕННЮ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ УКРАЇНИ**

МІЩУК ІРИНА СЕРГІЇВНА

УДК 330.332:502.3 (477)

**ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ РОЗВИТКУ
ПРИРОДООХОРОННИХ ТЕРИТОРІЙ**

Спеціальність 08.00.06 – економіка природокористування
та охорони навколишнього середовища

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Київ – 2009

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Раді по вивченню продуктивних сил України Національної академії наук України.

Науковий керівник:

доктор економічних наук, професор, **Коваль Ярослав Васильович**, Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України, завідувач відділу економічних проблем лісокористування та природоохоронних територій.

Офіційні опоненти:

доктор економічних наук, професор **Ступень Михайло Григорович**, Львівський державний аграрний університет Міністерства аграрної політики України, декан землевпорядного факультету;

кандидат економічних наук **Антоненко Ірина Ярославівна**, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана Міністерства освіти і науки України, доцент кафедри макроекономіки та державного управління.

Захист відбудеться «18» листопада 2009 р. о 14 год. 30 хв. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.160.01 Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України за адресою: 01032, м. Київ, бульвар Тараса Шевченка, 60.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України за адресою: 01032, м. Київ, бульвар Тараса Шевченка, 60.

Автореферат розісланий “ ” жовтня 2009 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.В. Левковська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У теперішній час природоохоронні території, крім виконання своїх прямих природоохоронних функцій, сприяють підвищенню добробуту людини, скороченню масштабів бідності та є чинником сталого соціально-економічного розвитку суспільства. Зокрема, вони допомагають підтримувати екосистеми, зберігати біологічні види та їх генетичну різноманітність, задовольняти життєві потреби місцевого населення, створювати сприятливі умови для відпочинку й туризму. Якщо розглядати цю проблему в глобальному розрізі, то можна зробити висновок, що кількість природоохоронних територій за останнє десятиліття збільшилася.

Разом з тим, незважаючи на зростання кількості і розмірів природоохоронних територій, їх фінансування відбувається за залишковим принципом, а місцеві громади практично не беруть участі в господарській діяльності цих територій і управлінні ними, не мають з цього зиску і, відповідно, не зацікавлені в таких територіях. Крім того, низький рівень життя місцевого населення й відсутність сприятливих можливостей для економічного розвитку провокують конфлікти в сфері природокористування, ускладнюють проблеми збереження природних та історико-культурних комплексів і об'єктів. Тому природоохоронні території не виконують покладені на них функції, існуюча їх система є неефективною, внаслідок чого втрата біорізноманіття відбувається швидкими темпами.

У вітчизняній та зарубіжній літературі достатньо уваги приділяється вивченню багатоаспектних питань економічного механізму раціонального природокористування, збереження, відтворення і використання природно-заповідного фонду. Ці проблеми, зокрема, частково розглядаються у працях: Антоненко М.Я., Балацького О.Ф., Бистрякова І.К., Борейка В.Є., Голубця М.А., Данилишина Б.М., Коваля Я.В., Куценко В.І., Мовчана Я.В., Мішеніна Є.В., Реймерса М.Ф., Синякевича І.М., Стойка С.М., Ступіня М.Г., Туниці Ю.Ю., Шеляг-Сосонка Ю.Р., Хвесика М.А., Хлобистова Є.В. та інших вітчизняних і зарубіжних учених.

Аналіз літературних джерел виявив, що ця проблема досліджена недостатньо, а стосовно формування еколого-економічного механізму системи формування структури та розвитку природоохоронних територій вона недостатньо визначена. Тому виникає необхідність комплексного опрацювання організаційно-правової і законодавчої бази функціонування природоохоронних територій та його фінансово-економічного механізму, інвестиційної та інноваційної складової природоохоронного процесу. Саме це обумовило вибір теми дисертаційної роботи, основні напрями пошуку, визначило мету, структуру і зміст дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконувалась згідно з напрямами державних програм та досліджень за тематикою науково-дослідних робіт Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України, зокрема, в рамках тем: III-3-05 (87) - "Дослідження проблем модернізації національного господарства в контексті світових тенденцій сталого розвитку" (номер держреєстрації 0106U005193) (39), при виконанні якої автором розроблено пропозиції з питань стратегії сталого розвитку ПЗФ; III-7-06 (90) "Економічний простір і динаміка продуктивних сил України" (номер держреєстрації 0106U005191 (39)) до виконання якої дисертант залучався як співавтор підрозділів; II-2-08 (96) "Оцінка техніко-економічного стану об'єктів інфраструктури та виробничих фондів (Київська, Житомирська, Вінницька, Хмельницька, Чернівецька, Черкаська, Кіровоградська Облaсті, АР Крим, м. Київ, м. Севастополь)" (номер держреєстрації 0108U004804), в рамках якої дисертант брала участь як співавтор у підготовці відповідних звітів.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є поглиблення науково-методологічних засад стосовно вдосконалення еколого-економічного механізму розвитку природоохоронних територій, їх просторової організації, управління та обґрунтування системи заходів щодо підвищення ефективності їх використання, збереження та відтворення.

Для досягнення цієї мети були поставлені та розв'язувались такі завдання дисертаційного дослідження:

- провести аналітичні оцінки науково-методологічних засад розвитку природоохоронних територій як еколого-економічної системи країни;
- розробити методологічні підходи до формування оптимальної системи природоохоронних територій;
- проаналізувати сучасний стан природоохоронних територій та оцінити їх відповідність вимогам загальноєвропейської мережі;
- виявити тенденції та особливості державного фінансування природоохоронних територій;
- покращити систему нормативно-правового забезпечення розвитку природоохоронних територій;
- удосконалити напрями державного фінансування природоохоронних територій та розробити альтернативні джерела фінансування;
- розробити пропозиції з удосконалення системи залучення інвестицій у систему природоохоронних територій для забезпечення її інноваційного розвитку.

Об'єктом дослідження є процеси формування еколого-економічного механізму розвитку природоохоронних територій.

Предметом дослідження є сукупність науково-методологічних засад з питань удосконалення структури природоохоронних територій.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертації є логіко-діалектичний метод пізнання явищ і процесів в економіці загалом та в природокористуванні, зокрема. Вибір методів дослідження визначався прагматичними міркуваннями, оскільки природоохоронні території є об'єктом вивчення різноманітних наук - географії, ґрунтознавства, права, соціології, економіки та інших. Дослідження ґрунтуються на використанні методів: системного (комплексного) – щоб встановити закономірності, тенденції та особливості розвитку економічних відносин у сфері використання природоохоронних територій; економіко-статистичного – для обґрунтування державної політики в контексті сталого розвитку природоохоронних територій країни; спостережень і порівнянь – з метою узагальнення зарубіжного досвіду; графічного – у процесі дослідження соціально-економічних проблем сталого використання природоохоронних територій; абстрактно-логічного - для реформування організаційно-правової і законодавчої бази функціонування природоохоронних територій.

Вихідними джерелами дослідження були законодавчі акти України, багаторічні статистичні дані Державного комітету статистики України, Міністерства охорони навколишнього природного середовища, Державної служби заповідної справи, природних та національних парків, вітчизняні та іноземні наукові публікації, інформація з Інтернету.

Наукова новизна одержаних результатів. Науковою новизною відзначаються такі теоретичні, методологічні та практичні результати дисертаційного дослідження:

- *вперше:*

- сформульовано методичний підхід до оцінки “зовнішнього ефекту” від використання природоохоронних територій, критерієм якого є частка зменшення витрат на оплату бюлетенів за зниження рівня захворюваності населення, що користуються природоохоронними територіями;

- *поглиблено:*

- науково-методологічні засади формування природоохоронних територій як феномена суспільного зростання та екологічного життєзабезпечення, що на відміну від існуючих, розглядають їх як суспільний товар, що в окремих випадках немає ціни і тому стягувати плату неможливо. Проте він є вагомим чинником залучення в регіон бюджетних асигнувань, додаткових інвестицій, у тому числі іноземних;

- зміст поняття *природоохоронні території*, в основу якого покладено два протилежні принципи: зберегти для нащадків зразки недоторканої природи й одночасно надати можливість людям безперешкодно відвідувати найцікавіші

природні та культурні об'єкти та подолати ці суперечності шляхом прийняття оптимальних архітектурно-планувальних рішень, здійснення функціонального зонування й розробки планів розвитку природоохоронних територій;

- зміст категорії *економічна ефективність управління землями природоохоронних територій*, що на відміну від існуючих, тлумачиться як результат державної і муніципальної діяльності з управління земельними ресурсами, характеризується відношенням отриманого економічного ефекту (результату) до витрат ресурсів, за умови досягнення високої результативності зі збереження природного різноманіття;

- *удосконалено:*

- напрями фінансування природоохоронних територій, пріоритетними формами яких, на відміну від наявних, є державний бюджет, позабюджетні екологічні кошти та приватні інвестиції, розмір яких безпосередньо залежить від стану бюджетно-податкової системи країни;

- пропозиції з економіко-правового забезпечення системи взаємовідносин суб'єктів господарювання з місцевими органами виконавчої влади як основи наповнення місцевого бюджету;

- управління природоохоронними територіями як безперервний процес прийняття рішень, які стосовно умов ринкової економіки дають змогу зменшити ризики втрат і гарантувати збереження, ефективне функціонування та розвиток природоохоронних об'єктів і сприяти впровадженню екологічних інновацій;

- *набули подальшого розвитку:*

- чинники залучення інвестицій у природоохоронні території, основними з яких є звільнення від оподаткування прибутку, резервування амортизаційних коштів і частки прибутку, а також звільнення від оподаткування підприємств, що працюють на цій території, введення подвійного ціноутворення на продукцію природоохоронного призначення.

Практичне значення одержаних результатів. Одержані в роботі наукові результати мають важливе практичне значення для обґрунтування і розробки системи заходів щодо вдосконалення еколого-економічного механізму розвитку природоохоронних територій та формування на цій основі ефективної політики природокористування відповідно до національних інтересів України. Практична цінність дослідження визначається адресною спрямованістю конкретних програм, методик, положень, вказівок, рекомендацій для всіх суб'єктів природокористування різних рівнів управління природними ресурсами: власників, користувачів, державних органів виконавчої влади. Практична реалізація пропозицій дисертаційного дослідження сприяє підвищенню економічної ефективності й обґрунтованість рішень, пов'язаних з

пріоритетними напрямками природоресурсної політики в умовах трансформації вітчизняної економіки.

Результати дисертаційного дослідження використані Радою по вивченню продуктивних сил України НАН України при виконанні науково-дослідних робіт (довідка № 01-11/241 від 31.03.2009 р.), професорсько-викладацьким складом Львівського національного аграрного університету в навчальному процесі та в науково-дослідних роботах, тем та планів Університету (довідка № 01-35-03 від 24.09.2008 р.), іншими установами і підприємствами.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані в дисертації наукові положення, висновки та пропозиції належать особисто автору та є його науковим доробком.

Дисертаційна робота є самостійно виконаною науковою працею, в якій розв'язано важливе наукове завдання – розроблено систему заходів щодо вдосконалення еколого-економічного механізму розвитку природоохоронних територій, системи управління та її просторової структуризації відповідно до національних інтересів та вимог ринкової економіки.

Наукові результати дисертаційного дослідження є внеском у розвиток економічної науки з питань природокористування та охорони навколишнього середовища.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження доповідались і обговорювались на наукових і науково-практичних конференціях різного рівня, а саме:

- VI Міжнародній міжвузівській науково-технічній конференції студентів, аспірантів и магістрантів. “Дослідження і розробка в сфері машинобудування, енергетики і управління” (м. Гомель, 4-5 травня 2006 р.); Науково-практичній конференції “Проблеми модернізації лісоресурсної сфери в контексті просторового розвитку” (м. Київ, 20 квітня 2007 р.); Міжнародній студентсько-аспірантській конференції “Нові обрії економічної науки” (до 40-річчя економічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка)(м. Львів, 11-12 травня 2007 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Екологія: вчені у вирішенні проблем науки, освіти і практики” (м. Житомир, 24-25 травня 2007 р.); V Міжнародній науковій конференції “Менталітет слов’ян та інтеграційні процеси: історія, сучасність, перспективи” (м. Гомель, 24-25 травня 2007 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції аспірантів і студентів “Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє” (м. Луцьк, 16-17 квітня 2008 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих учених “Наука. Молодь. Екологія – 2008” (м. Житомир, 22-23 травня 2008 р.).

Публікації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження викладені у 13 наукових працях загальним обсягом 4 друк. арк., з яких 3,6 друк.

арк. є особистим доробком автора, 5 праць опубліковані у наукових фахових виданнях, 8 – у матеріалах наукових конференцій.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатку. Загальний обсяг дисертації становить 193 сторінки комп'ютерного тексту, з них 180 сторінок основного тексту, у тому числі 4 таблиці на 2 стор., 2 рисунки викладені на 1 стор., список використаних джерел із 145 найменувань на 13 сторінках. Із загальної кількості таблиць, рисунків та додатку лише 1 займає всю площу сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, сформульовано її мету і завдання, предмет і об'єкт дослідження, методологічну базу, практичне значення і наукову новизну отриманих результатів.

У **першому розділі "Науково - методологічні засади раціонального розвитку природоохоронних територій"** викладено теоретико-методологічні засади розвитку природоохоронних територій. Сформульовано поняття *природоохоронні території*, визначено сутність його соціально-економічних та екологічних категорій та обґрунтовано їх зміст.

Основою територіальної охорони природи в Україні є система природоохоронних територій. Мета побудови системи природоохоронних територій в Україні полягає в максимальному охопленні наявного природного різноманіття й збереження найцінніших об'єктів природної і культурної спадщини, що мають найбільше естетичне, екологічне, наукове й культурне значення.

Природоохоронні території — це ділянки землі, водної поверхні і повітряного простору над ними, де розміщуються природні комплекси та об'єкти, які мають особливе природоохоронне, культурне, естетичне, рекреаційне та оздоровче значення, рішенням органів державної влади вилучені повністю або частково із господарського користування і для яких встановлений режим особливої охорони (рис.1). Природоохоронні території відносяться до об'єктів загальнонаціонального надбання.

Такими є всі державні природні заповідники і національні парки, а також природні заказники. Ця система природних резерватів унікальна та являє собою виключну цінність з погляду підтримки природного функціонування екосистем і збереження біорізноманіття, в тому числі рідкісних і зникаючих видів, а також екологічного моніторингу, наукових досліджень і екологічної просвіти не тільки в межах країни, а й в світовому масштабі.

Території ПЗФ є частиною природоохоронних земель. Поняття природоохоронних земель значно ширше. У багатьох країнах при розгляді

природоохоронних територій використовують термін *protected areas*, тобто захищені території або природоохоронні території. Відповідно до Конвенції про біорізноманіття, природоохоронна територія - це географічно обмежена територія, яка виділяється, регулюється та використовується для досягнення конкретних природоохоронних цілей.

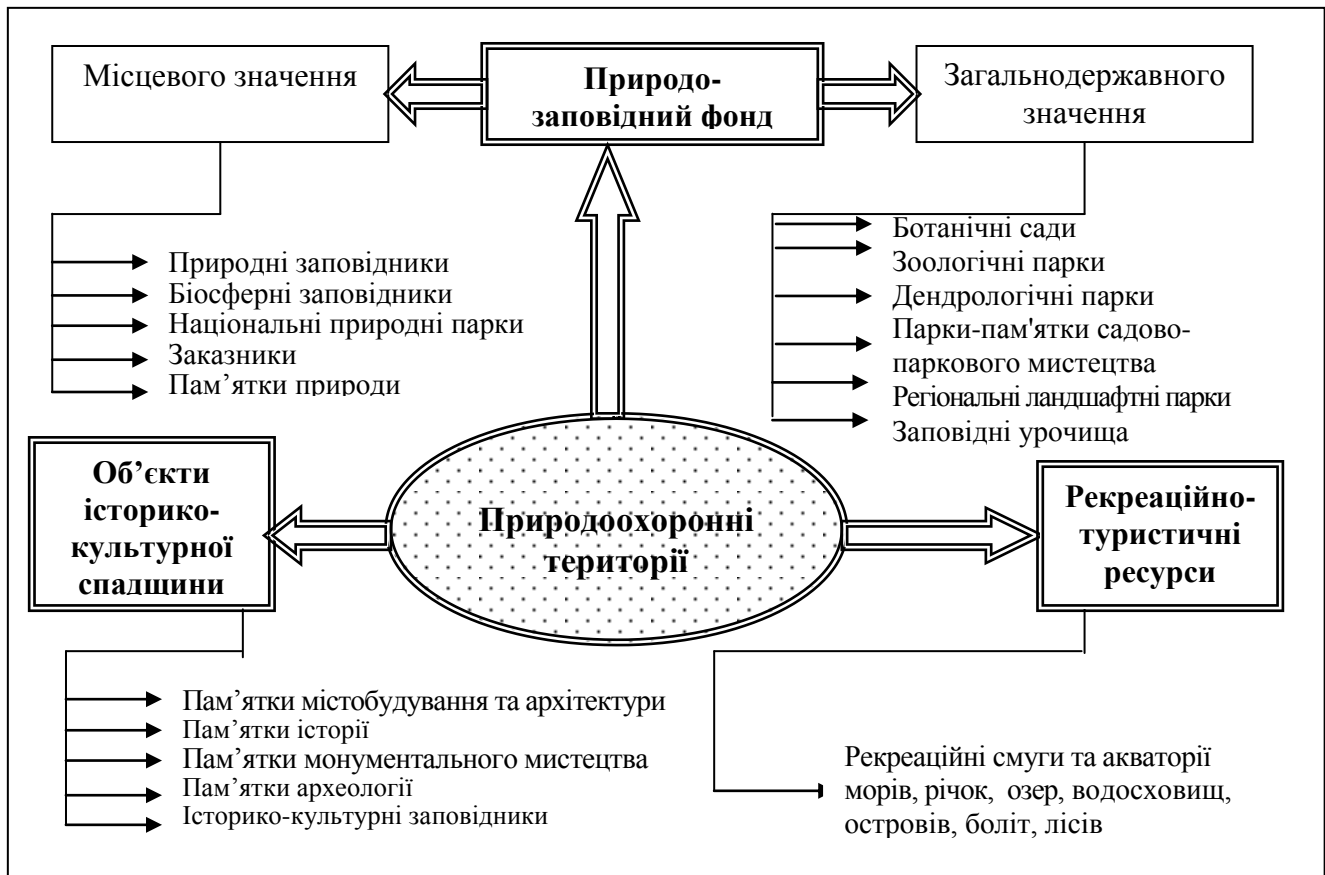

Рис. 1 Схема змісту поняття "Природоохоронні території"

Історія природоохоронних територій, що більш ніж сторіччя, дає змогу розкрити глибокий зміст етапу становлення сучасних поглядів на значимість природоохоронних територій у житті людей. Цей тривалий процес, що втілює в собі джерела всього різноманіття форм дбайливого становлення до природного середовища, багато в чому сприяв і навіть визначив напрями гармонізації співіснування природи й суспільства. Природно, із часів організації перших природоохоронних об'єктів багато чого дуже змінилося. Однак основним об'єднуючим аспектом нашого розуміння цінності живої природи з поглядами минулих поколінь, є глибоке усвідомлення унікальності всього живого на Землі, неповторності величі природи, уразливості її структур до нерозумної природоексплуатуючої діяльності людини.

Охорона природи тісно взаємопов'язана з бажанням людини використовувати її багатства, властивості й можливості. Сучасне

природокористування передбачає як використання природних елементів, так і цілковиту охорону певної їхньої частини, що, в свою чергу, спричиняє суперечності між охороною природи й природокористуванням. Саме цим обумовлена загальна стратегічна орієнтація економічного розвитку на ресурсозбереження, що вимагає відповідних умов, а саме з одного боку - оптимізації обсягів господарського ресурсокористування, а з іншого - комплексного, більш широкого використання природних ресурсів. Із ними нерозривно пов'язані охорона й відтворення ресурсів. Таким чином, збереження природного середовища в рамках природоохоронних територій - невід'ємна частина раціонального природокористування. Створення природоохоронних територій ми відносимо до одного з найважливіших заходів щодо попередження негативних явищ і тенденцій у стані й динаміці природних систем.

На кожному етапі історичного розвитку людства завдання, які виконуються природоохоронними територіями, визначалися характером взаємовідносин людини з природним середовищем, ступенем використання природних ресурсів та потребами суспільства. Розвиток природоохоронних концепцій, від примітивних до сучасних пройшов кілька послідовних етапів:

- етап поресурсної охорони, насамперед окремих видів тварин і рослин, який з XVIII ст. базується на систематизованих знаннях про флору, фауну й народногосподарське значення природних ресурсів;
- етап територіальної охорони природи (із середини XIX ст.), що розвивався на основі досягнень ботаніки, зоології, географії, геології;
- сучасний етап екологічної охорони, характерною рисою якого є науково-інтегральний підхід до вирішення цієї проблеми, зокрема створення глобальної природоохоронної системи.

У другому розділі “Сучасний стан та перспективи розвитку природоохоронних територій” здійснено аналіз і оцінку сучасного стану та тенденцій використання і розвитку природоохоронних територій України.

Природно-заповідний фонд України має у своєму складі 7279 територій та об'єктів загальною (фактичною) площею 2854,5 тис.га. Відношення площі ПЗФ до площі держави (так званий показник заповідності) становить 4,73%. Структура ПЗФ України включає 11 категорій територій і об'єктів загальнодержавного та місцевого значення. З них за кількістю найбільшу частку мають пам'ятки природи, заказники та заповідні урочища – разом близько 90% від кількості всіх існуючих об'єктів. За площею понад як 80% природно-заповідного фонду припадає на заказники та національні природні й регіональні ландшафтні парки.

В Україні нараховується 604 території та об'єкти ПЗФ загальнодержавного значення: 17 природних і 4 біосферних заповідники, 17

національних природних парків, 303 заказники, 132 пам'ятки природи, 17 ботанічних садів, 7 зоологічних парків, 19 дендрологічних парків, 88 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, загальна фактична площа яких становила 1449,5 тис. га, або близько 50% від усієї площі ПЗФ і 2,4% – від площі України .

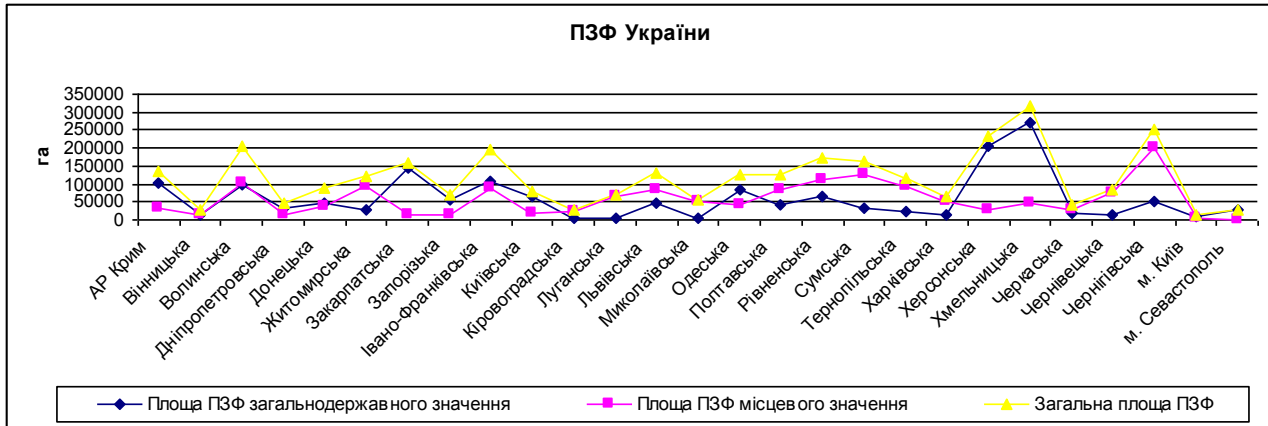

Рис. 2 Площі території ПЗФ в розрізі регіонів

Частка площ територій та об'єктів окремих категорій у природно-заповідному фонді наведена у рис. 3.

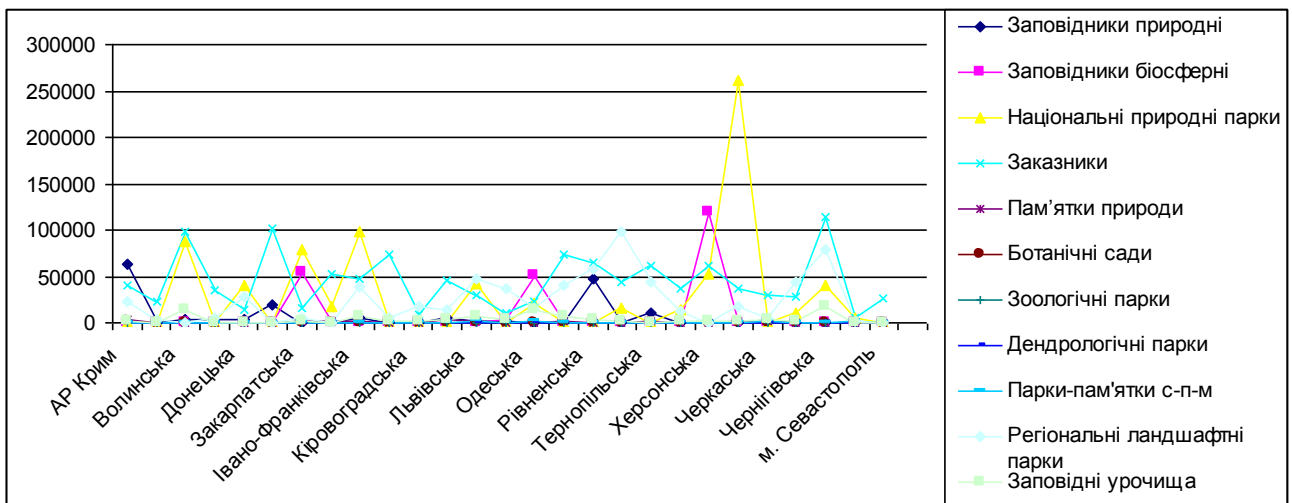

Рис. 3 Розподіл площі ПЗФ за категоріями

Показник заповідності, або частка площ ПЗФ від площ адміністративних одиниць, у різних регіонах України має значні відмінності: найменший (до 1%) – у Вінницькій, Дніпропетровській, Київській, Кіровоградській областях, найбільший (10,0–14,8%) – у Чернівецькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Хмельницькій областях, м. Київ, а в м. Севастополь – 30,2%.

За угіддями (відповідно до класифікації Земельного кадастру України) землі ПЗФ загальнодержавного значення розподілені наступним чином: сільськогосподарські – близько 27,4%; ліси та інші лісовкриті площі – 43,3; забудовані землі – 2,5; відкриті заболочені землі – 5,6; сухі відкриті землі з особливим рослинним покривом (ділянки, що не обробляються і не вкриті

лісом, але на площі понад 25% покриті деревною чи напівдеревною рослинністю, незаймані степові землі) – 2,1; відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом (кам'янисті місця, пляжі, яри, мочарі, солончаки) – 2,4; води – 16,7% (внутрішні води – 3,7 та моря – 13,0%).

Найбільше об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення підпорядковано Держкомлісгоспу – 279 (46%), загальна фактична площа яких становить 343,2 тис. га, або 24% від загальнодержавного ПЗФ. У підпорядкуванні Мінприроди перебуває 21 об'єкт (3,5%) ПЗФ: 12 національних природних парків, 4 природних заповідники, 1 біосферний заповідник, 3 парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва та 1 ботанічний сад, площа яких разом становить 615,6 тис. га, або близько 42% від ПЗФ загальнодержавного значення. Національна академія наук України має у своєму підпорядкуванні 14 об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення, у тому числі 3 природних та 2 біосферних заповідники, 3 ботсади, 3 дендропарки, 1 парк-пам'ятку садово-паркового мистецтва, 1 заказник, 1 пам'ятку природи, загальною площею 148,3 тис. га, або відповідно 10%.

Загальна кількість працівників установ природно-заповідного фонду загальнодержавного значення дорівнює 6723 чол., з них адміністрації – 515 (8%), наукового підрозділу – 651 (10%), служби охорони – 1617 (24%), інших – (екоосвітньої діяльності та рекреації, господарські відділи тощо) – 3940 чол. (58%). Установи ПЗФ за рік відвідує близько 2,8 млн. чоловік, витрати на їх утримання становить близько 55 млн. грн. (рис. 4) .

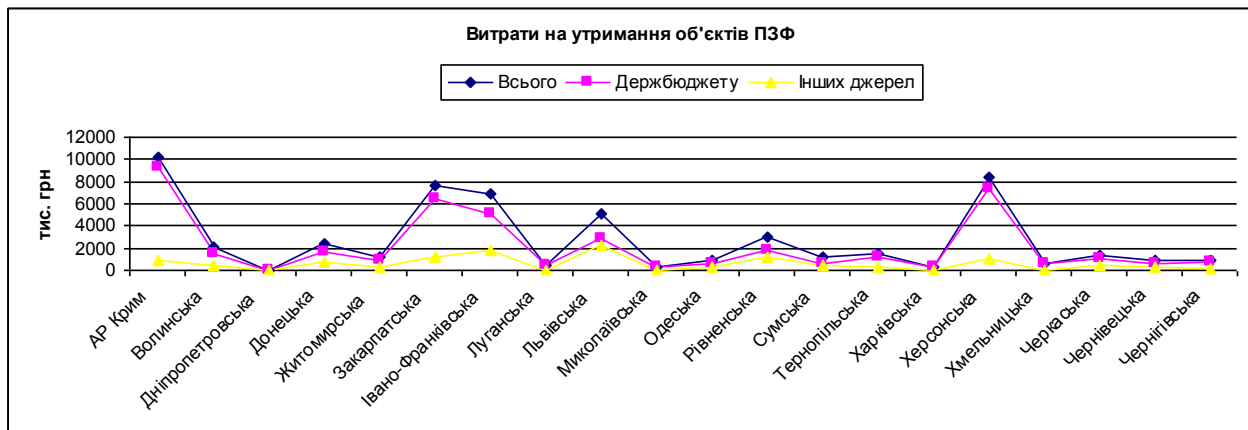

Рис. 4 Витрати на утримання об'єктів ПЗФ

Площа потенційних територій оздоровчого і рекреаційного призначення становить 12,8 % території України. У державі розвідано близько 400 джерел мінеральних вод та понад 100 родовищ лікувальних грязей. Пляжі морських берегів довжиною 2870 км займають близько 1160 км² берегової смуги Азово-Чорноморського узбережжя (47 %). Площі, які мають рекреаційну та курортно-оздоровчу цінність, становлять близько 7,7 млн. га, з них освоєно та відповідно

використовується лише 2,5 млн. га. На жаль, близько 1,5 млн. га рекреаційних територій, що розташовані у межах Київської, Житомирської та Рівненської областей, радіаційно забруднені.

Понад 3,6 млн. га (6,0 % території країни), зважаючи на потреби населення України у майбутньому, придатні для організації курортного лікування, відпочинку й туризму. Загальна площа земель оздоровчого призначення становить 34,5 тис., рекреаційного – 103,6 тис. га, що разом охоплює близько 0,23 % території країни.

Більшість наявних оздоровчих та рекреаційних закладів зосереджено в 240 курортних населених пунктах, що входять до спеціального переліку, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України (15.12.1997 № 1391).

Під охороною держави перебуває понад 140 тис. пам'яток історико-культурної спадщини, з них: археології – 57206; історії – 51364; монументального мистецтва – 5926; архітектури та містобудування – 16293. На базі багатьох зазначених пам'яток створено та функціонує 60 заповідників історико-культурного профілю, різного підпорядкування, 14-ти з яких надано статус національного. У підпорядкуванні Мінкультури і туризму налічується 9 заповідників. У зв'язку із розмивом берегів річок (Дніпро, Десна та ін.), а також узбережжя Чорного моря щороку руйнуються десятки археологічних пам'яток – стародавніх поселень та античних міст Північного Причорномор'я, зокрема морський берег території Національного заповідника “Херсонес Таврійський” (м. Севастополь). За станом на 01.01.07 список історичних населених місць України (міста, селища міського типу), затверджений постановою КМУ від 26.07.2001 року №878, включав 401 назву. На території нашої держави нараховується 39 міст із понад 1000-річною історією, більшість з яких розташовані на території колишньої Київської Русі.

У третьому розділі “Удосконалення концептуальних засад еколого-економічного механізму розвитку природоохоронних територій” викладено особливості вдосконалення системи управління природоохоронними територіями відповідно до ринкових умов господарювання.

Вибираючи природоохоронну територію, необхідно врахувати, наскільки умови соціально-економічного розвитку регіону не перешкоджатимуть ухваленню рішення про припинення або різке обмеження господарського використання природних ресурсів.

Будь-яка природоохоронна територія характеризується значною неоднорідністю, тому необхідно в першу чергу визначити, який буде характер використання кожної ділянки і як розвиватиметься її інфраструктура. Суперечливість завдань природоохоронних територій ставить при їх організації доволі складну проблему: зберегти для нащадків зразки недоторканої природи й одночасно надати можливість людям безперешкодно відвідувати найцікавіші

природні й культурні об'єкти. Існує безліч інструментів, за допомогою яких можна подолати суперечності. До них, у першу чергу, варто віднести прийняття оптимальних архітектурно-планувальних рішень, проведення функціонального зонування й розробку планів управління природоохоронною територією.

Визначити основні планувальні рішення, установити необхідні режими охорони й використання території, передбачити необхідні обсяги природоохоронних і господарських заходів - ці та інші завдання вирішуються в головному проектному документі, який розробляється відразу після ухвалення урядового рішення про його створення, - схемі організації й розвитку природоохоронної території. Схема організації й розвитку природоохоронної території є базовим проектно-планувальним документом, який визначає основні напрями функціонування національного парку як комплексної системи на перспективу (15-20 років). Вона поєднує в одному планувальному рішенні взаємозалежні шляхи розвитку всіх землекористувачів у його межах і пропонує принципові методи здійснення поставлених перед ними завдань.

Основні положення функціонального зонування території конкретного заповідного об'єкта визначаються на стадії підготовки матеріалів обґрунтування його організації й деталізуються в схемі його організації і розвитку. Затверджене функціональне зонування знаходить своє відображення в положенні про даний заповідний об'єкт і є найважливішою основою для прийняття управлінських рішень з питань усіх видів діяльності на його території.

Інтеграцію природоохоронних територій як державних установ у соціально-економічну систему України та її регіонів доцільно розглядати як організацію й функціонування природоохоронних територій, пов'язані зі створенням нових робочих місць за рахунок бюджетних асигнувань, які виділяються на утримання природоохоронних територій, що має особливе значення в регіонах з високим рівнем безробіття.

Природоохоронні території можуть і повинні робити істотний внесок у розвиток туризму в регіоні й пов'язаної з ним інфраструктури, у тому числі стимулюючи місцеві промисли і залучаючи місцевих жителів у сферу обслуговування відвідувачів. Найпоширеніші шляхи цього напрямку інтеграції - це розвиток платних послуг для відвідувачів (проживання, харчування, послуги провідників, торговельне обслуговування й ін.) і виробництво товарів для реалізації (екологічно чисті продукти харчування, сувеніри, вироби народних промислів і т.д.). Не слід недооцінювати й значення податкових відрахувань, що надходять у результаті такої діяльності в регіональні й муніципальні бюджети.

Управління природоохоронними територіями (рис. 5) являє собою процес обміну видами діяльності, в результаті якого ця система нормалізується і

приводиться в стан динамічної рівноваги і стає невиснажливим джерелом природоохоронної продукції, необхідної для задоволення зростаючих потреб суспільства (майбутнього покоління, науки, досвіду, рекреації тощо), не завдаючи шкоди навколишньому середовищу. Таким чином, зв'язок, що обслуговує апарат менеджменту (суб'єкта), який розробляє природоохоронне рішення (дію) стосовно об'єкта природоохоронної території, згідно з теорією менеджменту, називається – прямим зв'язком.

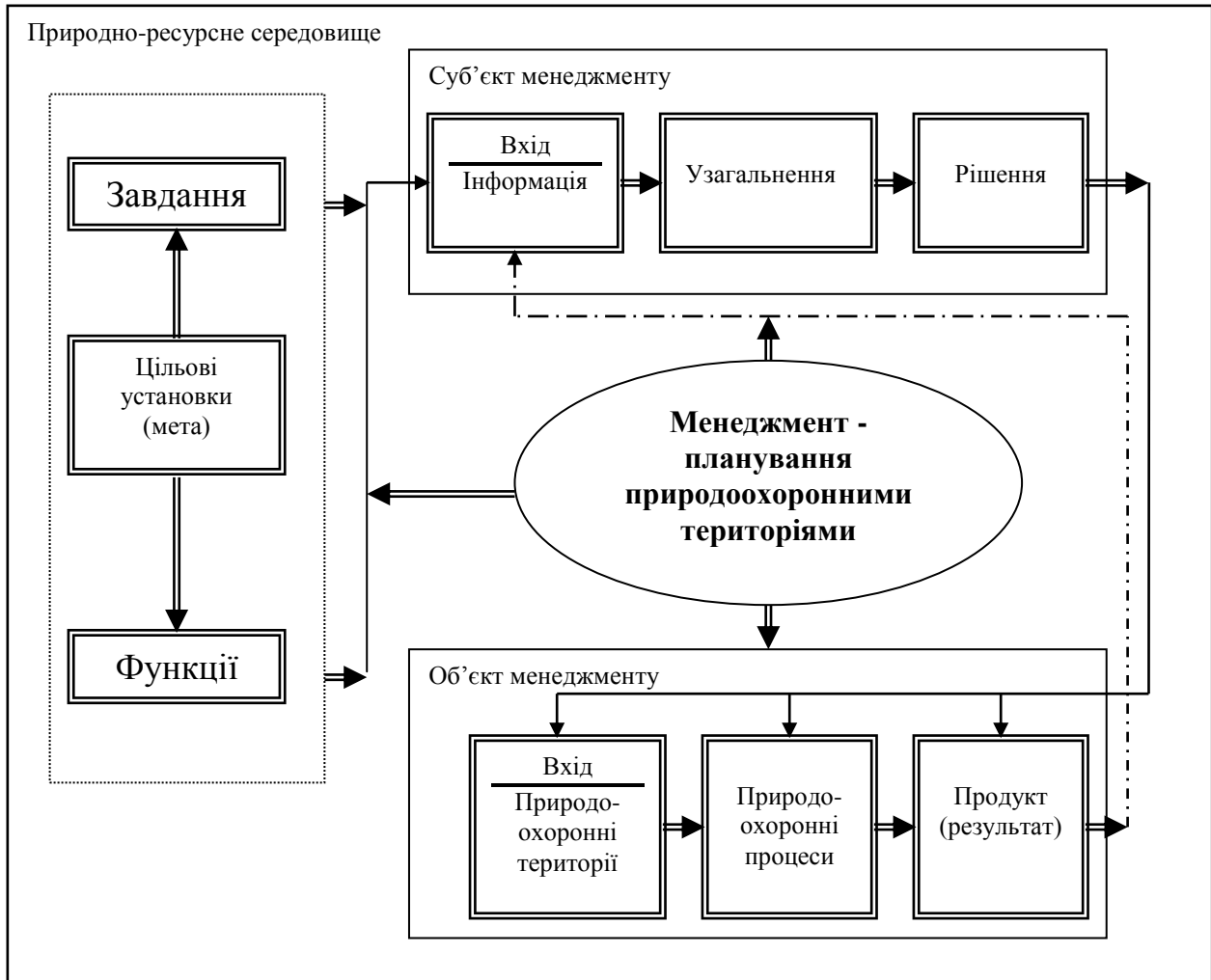

Рис.5 Схема моделі «Менеджмент-планування природоохоронними територіями»:

- межі природно-економічного середовища;
- межі підсистем суб'єкта та об'єкта менеджмент-планування;
- ▶ прямиї зв'язок;
- - - - -▶ зворотній зв'язок;
- =====> компоненти підсистем.

Управління природоохоронною територією може бути ефективним лише при безперервному плануванні, спрямованому на постійне реагування на зміни, обумовлені ходом природних і антропогенних процесів, соціально-економічними й іншими умовами. Планування ґрунтується на знанні об'єкта,

аналізі його змін і включає прийняття управлінських рішень для призначення певних заходів та конкретних дій.

Мета планування на природоохоронних територіях полягає в забезпеченні процесу прийняття рішень, які дають змогу зменшити ризики втрат і гарантувати збереження природоохоронних територій, ефективного функціонування й розвиток природоохоронних об'єктів як керуючої організації в майбутньому.

Щоб управління було ефективним, воно повинне базуватися на розумінні не тільки кожного компонента екосистеми (місцеперебування, вид), але й на тому, як ці компоненти взаємодіють між собою, як формуються екосистеми. Необхідно зрозуміти, що підтримує, а що загрожує екосистемі. У процесі управління слід урахувати минуле й сьогоденне використання того або іншого ресурсу, поточний та майбутній вплив на нього і те, яким повинно бути його оптимальне використання.

Крім того, природоохоронним об'єктам необхідно усвідомити, що низький рівень життя місцевого населення й відсутність сприятливих можливостей для економічного розвитку спричиняють конфлікти в сфері природокористування, ускладнюють проблеми збереження природних та історико-культурних комплексів і об'єктів.

Предмет управління землями природоохоронних територій - це формування процесів використання землі, які в межах певної території забезпечують різноманітність потреб його жителів, що приводить до різноманіття способів використання земель, які підлягають управлінню.

До таких способів віднесено: територіальну організацію використання землі; інженерне забезпечення процесу використання земель (інженерні комунікації); формування правового режиму земель; розробку напрямів і видів ефективного й раціонального використання землі; охорону й контроль за дотриманням особливого режиму землекористування; заходи, що впливають на статус і стан земель та вироблені поза управлінням земельними ресурсами тощо.

Специфікою визначення ефективності управління землями природоохоронних територій є те, що показники економічної ефективності не завжди можуть охарактеризувати результат управління цими землями, тому що метою створення й використання земель у цьому випадку є збереження природного різноманіття, тваринного й рослинного світу. Тому в дисертаційній роботі уточнено термінологію ефективності управління землями природоохоронних територій.

Під економічною ефективністю управління землями природоохоронних територій розуміють наслідки державної й муніципальної діяльності по управління земельними ресурсами, що характеризуються відношенням

отриманого економічного ефекту (результату) до витрат ресурсів, при досягненні найбільшого результату зі збереження природного різноманіття.

Таким чином, запропонований автором новий системний підхід до вдосконалення еколого-економічного механізму розвитку природоохоронних територій - це такий підхід до використання природоохоронних земель, який орієнтований на гармонізацію трьох складових: соціальної, економічної та екологічної, що забезпечує оптимальне співвідношення між економічним зростанням, нормалізацією якісного стану природних ресурсів, зростанням матеріальних і духовних потреб населення.

ВИСНОВКИ

Дисертація містить теоретичні узагальнення та нове вирішення наукового завдання у вигляді розробки методологічних засад і методичних положень, поглиблення понятійно-термінологічного апарату та обґрунтування нової парадигми формування еколого-економічного механізму розвитку природоохоронних територій, системи управління ними та їх просторової структуризації задля обґрунтування системи заходів щодо підвищення економічної ефективності їх використання та відтворення за умов формування соціально-орієнтованої ринкової економіки. Головні наукові та практичні результати роботи такі:

1. Природоохоронні території — це ділянки землі, водної поверхні і повітряного простору над ними, де розміщуються природні комплекси й об'єкти, які мають особливе природоохоронне, культурне, естетичне, рекреаційне та оздоровче значення та рішенням органів державної влади вилучені повністю або частково із господарського користування і для яких встановлений режим особливої охорони. У багатьох країнах при розгляді природоохоронних територій використовують термін *protected areas*, що означає захищені території або природоохоронні території. Відповідно до Конвенції про біорізноманіття: природоохоронна територія – це географічно означена територія, яка виділяється, регулюється та використовується для досягнення конкретних природоохоронних цілей. Природоохоронні території відносяться до об'єктів загальнонаціонального надбання. Такими є всі державні природні заповідники і національні парки а також природні заказники.

2. На кожному етапі історичного розвитку людства завдання, що стояли перед природоохоронними територіями, визначалися характером взаємовідносин людини з природним середовищем, ступенем використання природних ресурсів, потребами суспільства. Розвиток природоохоронних концепцій, від примітивних до сучасних, пройшов три послідовних етапи:

I. етап поресурсної охорони, насамперед окремих видів тварин і рослин, що з XVIII ст. базується на систематизованих знаннях про флору, фауну й

народногосподарське значення природних ресурсів;

II. етап територіальної охорони природи (із середини XIX ст.), який розвивався на основі досягнень ботаніки, зоології, географії, геології;

III. сучасний етап екологічної охорони, характерною ознакою якого є науково-інтегральний підхід до вирішення цієї проблеми, зокрема створення глобальної природоохоронної системи.

3. Наведено динаміку зростання площі ПЗФ за останні 10 років. За станом на 1.01.07 ПЗФ України нараховував у своєму складі 7279 територій та об'єктів загальною (фактичною) площею 2854,5 тис.га. Відношення площі ПЗФ до площі держави (частка заповідності) становить 4,73 %, (аналогічний період на 2005 р. - 4,5%). За адміністративними одиницями ПЗФ України розподілений досить нерівномірно: від 0,3-0,4% - у м. Києві та Кіровоградській області до 8,0-11,2% - у Чернігівській та Івано-Франківській областях.

4. Україна як у геополітичному, так і в природно-географічному відношенні розташована на перехресті трансконтинентальних природно-історичних і важливих політико-економічних рубежів. Міждержавні природоохоронні території сприяють інтеграції зусиль країн у боротьбі з пожежами, браконьєрством, незаконною торгівлею, насамперед рослинною і тваринною сировиною. Помітно зростають переваги таких територій у розвитку туризму, екологічному вихованні, поширенні інформаційних матеріалів. В економічному сенсі спільне міждержавне ведення таких територій сприяє раціональному природоохоронному господарюванню. Серед міждержавних природоохоронних територій особливого значення набувають біосферні резервати, що створюються з метою охорони природних екосистем як унікальних для Європи та світу загалом, так і типових для різних регіонів.

5. Основою територіальної охорони природи в Україні є система природоохоронних територій. Мета побудови системи природоохоронних територій полягає в максимальному охопленні наявного природного різноманіття й збереження найцінніших об'єктів природної і культурної спадщини, що мають найвище естетичне, екологічне, наукове та культурне значення.

6. Схема організації й розвитку природоохоронної території є базовим проектно-планувальним документом, який визначає основні напрями функціонування національного парку як комплексної системи на перспективу (15-20 років). При наявності достатніх підстав можуть бути ухвалені рішення про внесення до схеми окремих змін або її доробку. Схема організації й розвитку природоохоронної території поєднує в одному планувальному рішенні взаємозалежні шляхи розвитку всіх землекористувачів у його межах і пропонує принципові методи здійснення поставлених перед ними завдань.

7. Природоохоронні території можуть і повинні робити істотний внесок у розвиток туризму в регіоні й пов'язаної з ним інфраструктури, у тому числі стимулювати розвиток місцевих промислів і залучати місцевих жителів у сферу обслуговування відвідувачів. Найпоширеніші шляхи такого напрямку інтеграції - це розвиток платних послуг для відвідувачів (проживання, харчування, послуги провідників, торговельне обслуговування й ін.) і виробництво товарів для реалізації (екологічно чисті продукти харчування, сувеніри, вироби народних промислів і т.д.). Слід урахувати також значення податкових відрахувань, що надходять у результаті такої діяльності в регіональні й муніципальні бюджети.

Виходячи з цього за умови тільки належного державного фінансування природоохоронні території зможуть успішно й у повному обсязі виконувати покладені на них функції.

8. До числа пріоритетних завдань з управління природоохоронними територіями повинні необхідно включити організаційні заходи щодо перегляду базових показників бюджетного фінансування природоохоронних територій у напрям їх істотного збільшення. При цьому потреби щорічного фінансування природоохоронних територій з ключових напрямів діяльності повинні визначатися на основі розроблених і затверджених у встановленому порядку планів управління. Через об'єктивні економічні труднощі не можна розраховувати на можливість забезпечення всіх витрат природоохоронних територій лише за рахунок державного бюджету. Тому необхідно розширювати можливості фінансового забезпечення природоохоронних територій за рахунок інших джерел, у тому числі формуючи на регіональному й муніципальному рівнях систему їх цільової підтримки за рахунок державних і муніципальних бюджетів і позабюджетних фондів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Міщук І.С. Природокористування в контексті цивілізаційного розвитку / І.С.Міщук // Економіка природокористування і охорони довкілля: [Зб. наук. праць].- К.: РВПС України НАН України, 2006.- С.147-153.
2. Міщук І.С. Особлива пріоритетність збереження біологічного і ландшафтного різноманіття України (економічний аспект) / І.С.Міщук // Сіверянський літопис. - 2007.- №2. – С.162-164.
3. Лицур І.М., Міщук І.С. Особливе значення міждержавних природоохоронних територій для України в сучасному геополітичному просторі / І.М.Лицур, І.С.Міщук //Економіка природокористування і охорони довкілля: [Зб. наук. праць].- К.: РВПС України НАН України, 2007. - С. 167-

174. (Внесок автора: запропоновано напрями розширення природоохоронних територій та обґрунтовано економічні показники)

4. Міщук І.С. Аналіз екологічної ситуації в Україні та перспективи вирішення біологічних проблем, спричинених змінами навколишнього середовища / І.С.Міщук // Сіверянський літопис. - 2008.-№1 – С.166-170.

5. Міщук І.С. Фінансовий механізм розвитку природоохоронних територій / І.С.Міщук // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. - К.: «Видавництво Сталь», 2009. - С.73-78.

Матеріали наукових конференцій:

6. Міщук І.С. Система природоохоронних територій України / І.С.Міщук // Проблеми модернізації лісоресурсної сфери в контексті просторового розвитку: матеріали наук-практ. конф., 20 квітня 2007р., м. Київ. – К.: РВПС України НАН України, 2007.- С.55-62.

7. Мищук И.С. Институциональный анализ землепользования и землевладения в Украине: история и современность / И.С.Мищук // Исследования и разработки в области машиностроения, энергетики и управления: материалы VI Международ. межвуз. науч.-техн. конф. студентов, аспирантов и магистрантов, 4-5 мая 2006 г., Гомель.- Гомель: ГГТУ им. П.О.Сухого, 2006.- С.205-207.

8. Міщук І.С. Вплив чорнобильської катастрофи на екологічну ситуацію в Україні / І.С.Міщук // Наука. Молодь. Екологія – 2008: матеріали IV Міжнар. наук.- практ. конф. студентів, аспірантів та молодих учених, 22-23 травня 2008 р.- Житомир: ЖДУ ім.І.Франка, 2008. – С.12-15.

9. Міщук І.С. Обґрунтування необхідності використання комплексного методу оцінки природних ресурсів / І.С.Міщук // Нові обрії економічної науки: матеріали міжнар. студентсько-аспірантської конф. (до 40-річчя економічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, 11-12 травня 2007 р. - Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2007.- С.188-189.

10. Міщук І.С. Екологічні та економічні чинники створення міждержавної заповідної території "Поліський заповідник" / І.С.Міщук // Екологія: вчені у вирішенні проблем науки, освіти і практики: Зб. доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. конф., 24-25 травня 2007 року, Житомир.- Житомир: Державний агроекологічний університет, 2007.- С.198-200.

11. Мищук И.С. Охраняемые природные земли на территории Украины: от доисторических времен до XX века / И.С.Мищук // Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы: материалы V Междунар. науч. конф., 24-25 мая 2007г. - Гомель: ГГТУ им. П.О.Сухого, 2007.- С.92-96.

12. Міщук І.С. Шляхи подолання економічних проблем на Волині / І.С.Міщук // Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. аспірантів і студентів [«Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне майбутнє»], 16-17 квітня 2008 р.- 2 т. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського нац. ун-ту ім. Л.Українки, 2008.- Т.2.- 2008. - С.320-321.

13. Міщук І.С. Сучасний стан формування національної екологічної мережі України / І.С.Міщук // Збірник матеріалів V міжвузівської науково-практ. конф. ЧБІП МНТУ [«Комплексна безпека підприємництва: технічні, технологічні та економіко-правові аспекти формування і розвитку»], 2 квітня 2009 р. – Чернігів, - 2009. - С.89-91.

АНОТАЦІЯ

Міщук І.С. Еколого-економічний механізм розвитку природоохоронних територій. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.06 – економіка природокористування та охорони навколишнього середовища. – Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України, Київ, 2009.

Дисертація присвячена розробці теоретико-методологічних основ та вдосконаленню методичних підходів формування еколого-економічного механізму розвитку природоохоронних територій, що є необхідною умовою підвищення економічної ефективності їх охорони та відтворення. В роботі уточнено місце природоохоронних територій у системі продуктивних сил України, екологічній і соціальній сферах, розкрито особливості впливу природних і антропогенних факторів на стан і розвиток об'єктів природоохоронного призначення. Викладено методологічні передумови структурної трансформації природоохоронних територій, розкрито зміст поняття природокористування в контексті цивілізаційного розвитку і наведено оцінку напрямів використання природоохоронних територій, виявлено їх місце у процесі становлення соціально-економічного розвитку. Розкрито зміст поняття *природоохоронні території*, викладено принципово суперечливі підходи їх використання та збереження цінних об'єктів, недоторканої природи для нащадків і одночасного надання можливості для безперешкодного відвідування населенням найцікавіших природних і культурних об'єктів.

Ключові слова: природоохоронні території, еколого-економічний механізм, природно-заповідний фонд, економічна оцінка, екологічна мережа, земельні відносини.

АННОТАЦИЯ

Мищук И.С. Эколого-экономический механизм развития природоохранных территорий. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.06 – экономика природопользования и охраны окружающей среды. – Совет по изучению производительных сил Украины НАН Украины, Киев, 2009.

Диссертация посвящена разработке теоретико-методологических основ и усовершенствованию методических подходов к формированию эколого-экономического механизма развития природоохранных территорий, что является необходимым условием повышения экономической эффективности их охраны и воспроизводства. В работе уточнено место природоохранных территорий в системе производительных сил Украины, экологической и социальной сферах, раскрыты особенности влияния природных и антропогенных факторов на состояние и развитие объектов природоохранного назначения. Изложены методологические предпосылки структурной трансформации природоохранных территорий, раскрыт смысл понятия природопользования в контексте цивилизационного развития, дана оценка направлений использования природоохранных территорий, показано их место в процессе становления социально-экономического развития. Прослежено историческое развитие природоохранных концепций по этапам: этап поресурсной охраны, прежде всего отдельных видов животных и растений, который с XVIII ст. базируется на систематизированных знаниях о флоре, фауне и народнохозяйственном значении природных ресурсов; этап территориальной охраны природы (начиная с середины XI ст.), развитие основывалось на достижениях ботаники, зоологии, географии, геологии; современный этап экологической охраны, характерным признаком которого является научно-интегральный подход к решению этой проблемы, в частности, создание глобальной природоохранной системы. Раскрыт смысл понятия *природоохранные территории*, изложены принципиально противоречивые подходы к их использованию и сохранению ценных объектов, первозданной природы для потомков и одновременно возможность для беспрепятственного посещения населением самых привлекательных природных и культурных объектов. Сформулировано значение категории *экономическая эффективность* управления землями природоохранного назначения, определены направления их охраны и сохранения. Сделана аналитическая оценка состояния природоохранных территорий, показано их место в системе национальной экосети и геополитического пространства, проведен их сравнительный анализ. Приведено динамику роста площади ПЗФ за последние 10 лет. Сформулированы приоритетные направления развития природоохранных территорий. Усовершенствованы концептуальные основы эколого-

экономического механизма развития природоохранных территорий, направления реформирования управления ценными объектами природы, которые базируются на началах разграничения функций управления ими и хозяйственным производством. Разработана схема организации и развития природоохранных территорий, которая объединяет в одном планировочном решении взаимозависимые пути развития всех землепользователей в его границах и предлагает принципиальные методы осуществления поставленных перед ними задач. Проанализирована организационно-правовая и законодательная базы, а также финансовый механизм развития природоохранных территорий. Разъяснена необходимость расширения возможности финансового обеспечения природоохранных территорий за счет других источников, в том числе формируя на региональном и муниципальном уровнях систему их целевой поддержки за счет государственных и муниципальных бюджетов и внебюджетных фондов.

Ключевые слова: природоохранные территории, эколого-экономический механизм, природно-заповедный фонд, экологическая оценка, экологическая сеть, земельные отношения.

ANNOTATION

Mishchuk I.S. Ecological-economical mechanism of development of nature protection territories. – Manuscript.

The dissertation on reception of a scientific degree of the candidate of economic sciences behind a speciality 08.00.06 - economy of usage by a nature and protection of an environment. - Council on study of productive forces of Ukraine of a NAS of Ukraine, Kiev, 2009.

The dissertation is devoted to the development of theoretical-methodological and improvement of methodical approaches of forming the ecological-economical mechanism of development of nature protection territories which the necessary condition of the increase of efficiency of their and recreation. Methodological pre-conditions of structural transformation of nature protection territories are expounded, the concept of nature usage in the context of civilization development is exposed and the estimation of directions of the use of nature protection territories is given, their place is rotined in the making of socio-economic development. Conceptual principles of ecological-economical mechanism of the development of nature protection territories are improved, reformation directions of management of nature of valuable objects which are based on principles of differentiating of management functions by them and by an economic production.

Keywords: nature protection territories; ecological-economical mechanism; naturally protected fund; economic evaluation; ecological network; landed relations.

Підписано до друку жовтня 2009 р.
Формат 60×84/16
Ум.друк.акр. 1,16. Обл.-вид.арк. 0,9.
Наклад 100. Зам. №

Національна академія наук України
Рада по вивченню продуктивних сил України
01032, м.Київ-32, бульвар Тараса Шевченка, 60

Дільниця оперативного друку РВПС України НАН України
01032, м.Київ-32, бульвар Тараса Шевченка, 60